

תוכן העניינים

יא	שלמי תודה
1	פתח דבר
	הקדמה – מנפוליאון עד טוכצ'בסקי: התפתחות הרעיון הרוסי של "המלחמה הזעירה"
9	מורשתה של מלחמת רוסיה-צרפת
9	השפעת ההגות הצבאית המרקסיסטית
10	האווונגרד התרבותי הסובייטי כמקור להשראה
11	דיכוי הרעיון של המלחמה הזעירה
15	
	שער ראשון: להכות את האויב בעורפו
	פרק א: סערת אש בארץ השלגים: קורות הכיבוש הצבאי הגרמני בברית המועצות
19	
	פרק ב: הפוטנציאל שלא מומש? ציוני דרך בקורות התנועה הפרטיזנית הסובייטית
26	הקדמה
26	השלב של התארגנות ראשונית, יוני 1941 – אביב 1942
27	הניסיון לחולל מפנה בפעילות התשתית הפרטיזנית, אביב 1942 – קיץ 1943
30	שיא בפעילות התנועה ופירוקה ההדרגתי, קיץ 1943 – סתיו 1944
36	פעילות הפרטיזנים הסובייטים במזרח אירופה, 1943–1945
45	סיכום
65	

שער שני: מאחורי מעטה החשאיות

פרק ג: בדרך של ניסוי וטעייה: לידתו והתפתחותו של מנגנון

71	המודיעין הפרטיזני
71	הקדמה
	מעמד המודיעין הפרטיזני בקהילת המודיעין והביטחון הסובייטית,
72	1945–1941
75	פיתוח המצע התאורטי לפעילות המודיעין הפרטיזני
82	קורותיו ומבנהו של מנגנון המודיעין הפרטיזני
92	הרכבו האתני של המודיעין הפרטיזני
101	סיכום

פרק ד: "אין לנו עוד זמן לבזבז על לימודים": גיוס המרגלים

104	הפרטיזנים והכשרתם
104	הקדמה
	המורים הלא מושלמים: מנגנוני ההכשרה של מערכת הביטחון
106	הסובייטית לפני מלחמת המולדת הגדולה ובמהלכה
106	הצבא האדום והמודיעין שלו
109	השירות החשאי הסובייטי
111	פרטיזנים ב"ייצור המוני", יוני 1941–אביב 1942
117	הרחבתה של תשתית ההכשרה הפרטיזנית, מאי 1942–ינואר 1944
120	גיוס למוסדות ההכשרה הפרטיזניים
124	החיים בזהות מושאלת
125	תוכני ההדרכות של אנשי המודיעין הפרטיזני לעתיד
127	משך תקופת ההכשרה
130	הקיבולת של מוסדות ההדרכה
133	תנאי המחיה בתוך מוסדות ההדרכה
135	אובדן חיים בקרב בוגרי מוסדות ההדרכה הפרטיזניים
137	הצרכנים דורשים שיפור
140	פירוק מנגנון ההכשרה
141	סיכום

פרק ה: "המחסור במזון החמיר מיום ליום": לוגיסטיקה ומימון

143	של הפעילות החשאית
143	הקדמה
144	המערך הלוגיסטי של הצבא האדום, 1938–1945
150	בניית המנגנון הלוגיסטי הפרטיזני – השלבים הראשונים
154	התהוות המנגנון הלוגיסטי הפרטיזני
156	האספקה האווירית
166	סיום פעילותו של המנגנון הלוגיסטי הפרטיזני
170	מימון הפעילות המודיעינית של התנועה הפרטיזנית
173	סיכום

פרק ו: "המעברים הרגליים גזלו זמן רב מדי": תקשורת בין

175	היערות לעורף הסובייטי
175	הקדמה
177	מערך הקשר בצבא האדום, 1941–1945
182	מנגנון הקשר הפרטיזני: צעדים ראשונים, יוני 1941 – מאי 1942
189	בניית מנגנון הקשר על ידי המטה הפרטיזני המרכזי
192	בני ערובה של תעשיית האלחוט הסובייטית
193	המציאות שמאחורי הדיווחים הרשמיים
202	יחסי הגומלין של מנגנון הקשר הפרטיזני עם גורמי סביבתו המבצעית
203	מנגנון הקשר הפרטיזני במזרח אירופה, 1944–1945
206	סיכום

פרק ז: להסתפק במועט: שיטות האיסוף המודיעיני ואמצעיו

208	הקדמה
209	גיוס סוכנים והפעלתם
225	מודיעין השדה
233	האיסוף הטכנולוגי
236	חקירת שבויים ועריקים
244	איסוף מסמכי שלל ואמצעי הלחימה של הגרמנים
246	איסוף ממקורות מידע גלויים
248	סיכום

שער שלישי: משרתם של אדונים רבים

פרק ח: עיני הקרמלין בשטחי הכיבוש: פעילות למען הדרג

253	הפוליטי הסובייטי
253	הקדמה
254	איסוף מידע פוליטי וכלכלי בעיני התאוריה המודיעינית הסובייטית
256	סוף לאשליית האחוה המעמדית
260	המשימה המרכזית: פיקוח פוליטי מעבר לקו החזית
271	"מאות סוכנים בעלי ערך במוסדות הכיבוש"
276	חשיפת מנוסתם של הגרמנים
280	האיסוף הפוליטי-הכלכלי במזרח אירופה
284	סיכום

פרק ט: בין שותפות ליריבות: יחסים מורכבים עם גופי

286	המודיעין והביטחון הסובייטיים
286	הקדמה
287	שותפות יעדים וסיוע הדדי
305	יריבות קשה על סף עימות מזוין
315	סיכום

פרק י: "חרף כל מאמצינו, לא קיבלנו דבר": הצבא האדום כצרכן

316	מרכזי
316	הקדמה
318	התקופה שלפני הקמת התנועה הפרטיזונית, קיץ 1941 – קיץ 1942
321	המודיעין הפרטיזוני לומד לאסוף מידע צבאי, קיץ 1942 – קיץ 1943 סיוע למבצעי הצבא האדום בשלהי תקופת הכיבוש,
327	קיץ 1943 – סתיו 1944
	השפעת האיסוף הפרטיזוני בתחום הצבאי על תפקודו המבצעי
345	של הצבא האדום בחזית המזרח
350	האיסוף הצבאי של המודיעין הפרטיזוני במזרח אירופה
355	סיכום

פרק יא: "שום צעד בלא מודיעין": התרומה להישרדות

- 358 **הפרטיזנים ולפעילותם המבצעית**
358 **הקדמה**
360 **סיוע למאמץ הפריסה של התשתית הפרטיזנית**
362 **מעורבות באבטחת התנועה של הכוחות הפרטיזניים**
366 **מניעת הריגול הגרמני נגד הפרטיזנים וסיכולו**
371 **מתן התרעה על היערכות האויב לפעולה מזוינת נגד הפרטיזנים**
377 **סיוע לפעילותם הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים**
383 **תרומה למאמץ הלוגיסטי של הפרטיזנים**
387 **שיתופי פעולה בין מרכיבי המנגנון המודיעיני הפרטיזני**
393 **סיכום**

פרק יב: "היהודים מושמדים כעם": דיווחי המודיעין הפרטיזני

- 395 **על רצח יהודי ברית המועצות**
395 **הקדמה**
396 **פשעים נגד היהודים כתחום דיווח מיוחד**
397 **מקורות המידע על גורל היהודים ומידת אמינותם**
מאפייני הדיווח הפרטיזני על טבח היהודים: עיתוי, מרחב
400 **גאוגרפי ותכנים**
406 **ההבנה כי מדובר ברצח עם**
מיקומם של צרכני הדיווח על רצח היהודים בהיררכיה
407 **השלטונית הסובייטית**
413 **סיכום**

415 אחרית דבר

נספח א: מאפיינים של מנגנוני הכיבוש הגרמני, פעילותם

- 424 **האנטי-פרטיזנית ויחסיהם עם האוכלוסייה המקומית**
424 **מנגנוני הממשל הגרמני בשטחים הכבושים**
426 **מערך ביטחון הפנים הגרמני בשטחים הכבושים ומאבקו בפרטיזנים**
אוכלוסיית השטחים הכבושים ויחסה כלפי שלטונות
431 **הכיבוש והפרטיזנים**

440	נספח ב: מאפיינים של שטחי הכיבוש הגרמני בברית המועצות
440	גאוגרפיה וטופוגרפיה
442	אקלים
445	מונחים, קיצורים וראשי תיבות
449	מקורות וביבליוגרפיה
478	מפתח מקומות
487	מפתח שמות

שלמי תודה

אני מבקש להודות לאנשים שבלעדיהם ספר זה לא היה רואה אור. תודתי הרבה נתונה בראש ובראשונה למורי, פרופ' גבריאל גורודצקי, שזיהה את הפוטנציאל הגלום בנושא המחקר הנוכחי בשלב מוקדם מאוד של לימודי לתואר המאסטר ועודד אותי להופכו לעבודת הדוקטורט. זו לא הייתה קורמת עור וגידים בלא הדרכתו המסורה של פרופ' גורודצקי, שאפשרה לי ללמוד את רזי המחקר ההיסטורי מחוקר בעל שיעור קומה כשלו והפכה בעבורי למסע מדעי מאלף ומרתק בעת ובעונה אחת. כמה וכמה סוגיות חשובות במחקר הזה חייבות לפרופ' גורודצקי את הגדרתן ואת ניסוחן הסופי. לבד מזאת, להשפעתו ובייחוד לספרו הקלאסי בין אשליה לתרמית: סטלין ומבצע ברברוסה אני חייב את נטייתי לעבודה עם מקורות ראשוניים, שהובילה אותי לשורה של ארכיונים בארץ ובחו"ל.

ד"ר אהרון שנייר ממוסד יד ושם, ידיד משפחה ותיק ומומחה ללא עוררין לסוגיית השבויים הסובייטים בשבי הגרמני, הוא האדם שהפנה לראשונה את תשומת לבי אל מסמכי התנועה הפרטיזנית הסובייטית כמקור של מידע העשוי לשפוך אור חדש על אירועי מלחמת העולם השנייה בחזית המזרח. הפקתי תועלת רבה מרעותו ומן השיחות מאירות העיניים שניהלתי עמו במרוצת השנים. תודה מיוחדת אני חב גם לפרופ' דן מכמן, ראש המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם, ולקודמו בתפקיד פרופ' דוד בנקיר ז"ל, על הערותיהם ועצותיהם המחכימות, וכן על מתן הזדמנות להציג אחדים מנושאי המחקר לעמיתים בארץ ובחו"ל במסגרת הסמינרים הבינלאומיים שנערכו בחסות יד ושם.

גם פרופ' יעקב רואי, פרופ' אורי ברייטוסף ופרופ' אמיר וינר, מומחים בעלי שם עולמי בחקר המודיעין הסובייטי ומדיניות החוץ של ברית המועצות, הושיטו לי סיוע שערכו לא יסולא בפז. הם קראו את טיוטת הספר, תיקנו שגיאות והעירו הערות, ובכך תרמו לעיצוב המבנה הסופי של הספר והעשירו מאוד את תוכנו. על כך אני אסיר תודה לשלושתם.

להכרת תודה חמה ומיוחדת ראוי גם חברי משכבר הימים פרופ' דימה אדמסקי, חוקר מבריק של התרבויות הצבאיות שחלק עמי בהזדמנויות רבות את בקיאותו המרובה בהגות הצבאית הסובייטית וסייע לי באדיבות אין קץ במציאת

מקורות משניים למחקרי. חבר ותיק נוסף שלי, מר מיכאל ברודסקי ממשרד החוץ הישראלי, סייע בידי להסיר מספר לא מבוטל של מכשולים ולהגיע למסמכים נדירים וחשובים ביותר שמקורם בארכיונים הרוסיים. על כך אני חב לו חוב בל ישוער ומודה לו מקרב לב.

כן מודה אני לצוותי העובדים בכל הארכיונים בארץ ובחו"ל שאל שעריהם הוביל אותי מחקרי – ובמיוחד לגב' בָּלָה נוחם מיד ושם, לגב' טאימי קראפין מהארכיון הלאומי האסטוני ולמר ויאצ'סֶלֶב סֶלְמֶנְב, מנהל לשעבר של הארכיון הלאומי הבלארוסי – הן על הפתיחות שגילו בקבלם את פני בין כותלי מוסדותיהם, והן על טיפולם המסור בבקשותי השונות. תודות להוצאת יד ושם ולהוצאת מאגנס על התמיכה והסיוע.

לבסוף, רב חובי לבני משפחתי האהובים, אשר עודדוני תמיד להמשך פעילותי המחקרית וסייעו לי בכל צורה אפשרית. אשתי לידיה הייתה לי תמיד לבת שיח מרתקת ומאתגרת ולעורכת חסרת פניות של הטקסטים שהוצאתי תחת ידי. בלעדיה היה התוצר הסופי הרבה פחות מוצלח.

פתח דבר

"אני, האזרח בוריסביץ' פיוטר בן אלכסנדר, המתגורר בחווה סטרינקי שבאזור רדשקוב, מתחייב לשמש סוכנו החשאי של מטה הקבוצה הפרטיזנית, למלא בכנות ובחריצות את כל המשימות שתוטלנה עלי במסגרת תפקיד זה ולשומרן בסוד. במקרה של חשיפתן... יהיה עלי להישפט במשפט שדה בגין הפשע הנורא הזה ולשאת במלוא חומרת הדין הסובייטי, העונש המרבי – הוצאה להורג בירייה"¹. שני משפטים אלה, שנכתבו ב־25 במארס 1943 בעיפרון שחוק על פיסה מזדמנת של נייר דק, הם העדות היחידה לקיומו של הסוכן "קרובצ'ק", שפעל במלחמת העולם השנייה בשליחות הפרטיזנים הסובייטים באחד המחוזות הכפריים של מזרח בלארוס.

המשימות המודיעיניות שמילא הסוכן בהנחיית מפעיליו, ההצלחות והכישלונות שהיו מנת חלקו, וגם גורלו ברבות הימים – כל אלה לוטים בערפל כבד וספק אם יוודעו אי פעם. שכן האזרח בוריסביץ' פיוטר בן אלכסנדר נותר נאמן לשבועתו הפרטיזנית, וגם אם שרד עד תום המלחמה, מעולם לא פצה את פיו. כך נהגו גם שותפיו לסוד, עשרות אלפי האזרחים הסובייטים שהתוודעו במידה זו או אחרת לפעילותו של אחד הגופים הסודיים ביותר שהפעילה ברית המועצות בשנים 1941–1945 – מנגנון מודיעין מקצועי בשורות התנועה הפרטיזנית הסובייטית. הצנזורה הסובייטית הרשמית עמדה אף היא על המשמר במשך עשרות שנים, וכך נותר קיומו של המנגנון האמור הפן העלום ביותר בחקר התנועה הפרטיזנית. הספר הנוכחי הוא ניסיון ראשון מסוגו בהיסטוריוגרפיה של התנועה להסיר את מעטה הסודיות שעודו אופף את פעילותם המודיעינית של הפרטיזנים.

התנועה הפרטיזנית הסובייטית הוקמה באופן ספונטני, בקיץ 1941, בעקבות היוזמה שנקטו פעילי המפלגה הקומוניסטית וגורמים בקרב הצבא האדום וקהילת המודיעין והביטחון הסובייטית, שנותרו מאחורי קווי האויב בשל התקדמותם המהירה של הגרמנים לעומק שטחה של ברית המועצות. אולם כבר בשלהי אותה

שנה הוקמה מסגרת ארגונית שעסקה בטיפוח התשתית הפרטיזנית בתוך שירות המודיעין והביטחון האזרחי של ברית המועצות, הנ.ק.וו.ד. בחלוף כחצי שנה, במאי 1942, המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, שזה עתה הוקם במוסקוה, הוכפף ישירות למטה הפיקוד הצבאי העליון, הסְטוֹוֶקָה, ובמקביל גם לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. מעתה ואילך, המטה המרכזי לבדו היה אחראי להמשך בנייתה וניהולה השוטף של התנועה הפרטיזנית. בכפוף לו הוקמו מטות פרטיזניים בכל הגזרות שבהן לחם הצבא האדום – "החזיתות" בשפתם של אנשי הצבא הסובייטים – וכן ברפובליקות ובמחוזות הסובייטיים שבשטחם נמצא אותה עת הכובש הגרמני.

תהליך הפריסה של התשתית הפרטיזנית הסתיים במחצית הראשונה של 1943, עם הקמת המטות הפרטיזניים של לטווייה ושל חצי האי קרים. במהלך אותה שנה הגיעה התשתית לשיא גודלה המספרי ומנתה 120 אלף לוחמים ולוחמות בקירוב. ואולם, כבר בינואר 1944 פורק המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בהוראת הוועד הממלכתי להגנה. סמכויות הפיקוד על המטות הפרטיזניים השונים רוכזו אפוא בידי הטריאומווראט שכלל את: ועדי המפלגה ברפובליקות ובמחוזות הסובייטיים ששטחם עדיין לא שוחרר מהכיבוש הגרמני, המטות הפרטיזניים המקומיים וגורמי הצבא הרלוונטיים. האחרונים גם הוגדרו כאחראים לסיפוק צורכיהם הלוגיסטיים של הפרטיזנים. בתום מהלך זה, בד בבד עם שחרור השטחים הסובייטיים מעול הכיבוש הגרמני, פורקו בהדרגה מטות פרטיזניים שונים. תהליך זה הושלם בעיקרו בסתיו 1944, אולם השריד האחרון של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, המטה הפרטיזני במועצה הצבאית של החזית האוקראינית הרביעית, סיים את פעילותו רק בראשית מאי 1945, שעה שחוליותיו האחרונות השלימו את משימותיהן בצ'כיה ובסלובקיה.

בתוך כך, מנגנון המודיעין של התנועה הפרטיזנית הסובייטית נבנה בשנים 1941–1943, במקביל להתהוות התנועה עצמה, כאחת ממערכות המשנה שבתוכה. הוא היה לחלק אינטגרלי מקהילת המודיעין והביטחון של ברית המועצות וככזה נדרש לשמש עינה הפקוחה של ההנהגה הסובייטית, הפוליטית והצבאית, לא רק בשטחי ארצו הכבושים, כי אם גם במדינות הבלטיות ובמחוזותיהן המערביים של אוקראינה ובלארוס, שהסובייטים סיפחו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ואף בחבלים אחדים של פולין, סלובקיה, צ'כיה, הונגריה ורומניה. היקף המנגנון המודיעיני של הפרטיזנים היה נרחב וכלל בתוכו מחלקת מודיעין במטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית במוסקוה, עשרות מחלקות מודיעיניות במטות התנועה בתחומי הרפובליקות הסובייטיות והחזיתות השונות, ואלפים רבים של קצינים, סוכנים וסייענים שפעלו בשליחות המנגנון בשטחי הכיבוש הגרמני.

מידת היעילות של אותו גוף גדול ממדים היא שאלת הליבה של המחקר הנוכחי והיא תואר ותנותח בהרחבה בגוף הספר. זה המקום להקדים ולטעון כי התרומה העיקרית של מנגנון המודיעין הפרטיזוני הייתה בדיווח שסיפק להנהגה הפוליטית של ברית המועצות על אורחות החיים בשטחי הכיבוש הגרמני, על המצב הכלכלי והחברתי בשטחים הללו, על פשעי המלחמה שביצעו הגרמנים ועוזריהם, לרבות רצח היהודים, וכן על מבנהו של מנגנון הכיבוש, התנהלותו היומיומית וההיערכות הגרמנית לפירוקו בשנים 1943–1944. דיווחי המודיעין הפרטיזוני בנושאים הללו סייעו רבות גם למודיעין הסובייטי ולתנועה הפרטיזנית עצמה בהתבססותם בשטחי הכיבוש, במאבקם להישרדות ובמימוש יעדיהם הקרביים, החבלניים והמודיעיניים. לעומת זאת, הסיוע של המודיעין הפרטיזוני לצבא הסובייטי מצטייר כצנוע יותר, שכן הוא הסתכם במיפוי תשתיותיו הנייחות של הצבא הגרמני – בעיקר בבלארוס ובאזורים מסוימים של צפון-מערב רוסיה ואוקראינה – ונכשל בלימוד מקיף של היערכות כוחות האויב, תנועותיהם, אמצעי הלחימה המתקדמים שברשותם ותוכניותיהם המבצעיות.

המחקר ההיסטורי בנושא הנדון עבר כברת דרך ארוכה מאז מלחמתה של ברית המועצות בגרמניה הנאצית ועד היום. כבר במהלך אותה מלחמה הודו מקורות סובייטיים שונים בכך שהתנועה הפרטיזנית משמשת אמצעי בידי ההנהגה הצבאית של ארצה להשגת ידע מודיעיני על אודות האויב.² ואולם, בשל מחסור חמור בכסף, בכוח אדם מתאים ובזמן, התנועה עצמה לא הייתה מסוגלת לערוך מחקר מקיף שיתאר וינתח את פעילותה המודיעינית ככל שטחי הכיבוש ולאורך תקופת הכיבוש כולה.

לאחר המלחמה עברו כל הפרסומים הסובייטיים הגלויים שעסקו בתנועה הפרטיזנית בדיקה קפדנית ביותר בידי הצנזורה הרשמית. זו השמיטה כמעט כל פרט שהיה קשור לפעילות חשאית – נושא שהיה בבחינת טאבו בשיח הציבורי של המדינה הקומוניסטית – ולכן הקריאה בפרסומים הללו יש בה כדי לתת מושג מעורפל בלבד על קורותיו של המודיעין הפרטיזוני ומאפייני פעילותו. לדוגמה, הפרסום בשני כרכים עבי כרס, התנועה הפרטיזנית בעת מלחמת המולדת הגדולה של ברית המועצות (1941–1945), שראה אור בהוצאת אוניברסיטת מוסקוה ב-1969, הכיל בתוכו אך אזכורים בודדים, שטחיים ביותר, של העבודה המודיעינית שביצעו הפרטיזונים. בפרקים אחדים של הפרסום ניכרה היטב עבודת המספרים של הצנזור, אשר חתך בלא רחם בבשר החי של הדיווחים הפרטיזניים שעה שהוציא מהם את הסעיפים שעסקו במודיעין.³

2 ר' למשל: Ponomarenko, 1945, pp. 12–13; Mints, 1942, p. 10

3 Logunova and Moshkov, 1969

עם זאת, הצנזורה פסחה בקביעות על דברי ההלל והשבח להישגי המודיעין הפרטיזני שפרסמו הבכירים לשעבר בגרילה הסובייטית. "המודיעין שלנו עמד על המשמר דרך קבע", התפאר בספר זיכרונותיו פיוטר קלינין, שכיהן בעת הכיבוש הנאצי כראש המטה הפרטיזני הבלארוסי, והוסיף באותה נשימה: "מטות הצבא הגרמני-פשיסטי, מפקדי יחידות האס.אס והאבטחה הוכו לא פעם בתדהמה לנוכח העובדה כי תוכניותיהם הסודיות ביותר נודעו חיש מהר לפיקוד הפרטיזני".⁴ טענות ברוח זו של קלינין וחבריו לנשק הועתקו בלא שמץ של ביקורתיות באינספור מחקרים ומאמרים שכתבו היסטוריונים ועיתונאים ששירתו נאמנה את צורכי התעמולה של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. מלאכת ההעתקה, שארכה עשרות שנים, יצרה את מיתוס היעילות המודיעינית של התנועה הפרטיזנית וזה נתקבע בהיסטוריוגרפיה הסובייטית הרשמית של התנועה.⁵ לאחר התפרקותה של ברית המועצות, ב-1991, גבר עיסוקם של ההיסטוריונים המקומיים בקורותיה של הגרילה הסובייטית. היה זה בעיקר הודות להסרת מגבלות הצנזורה ולפתיחה חלקית של כמה ארכיונים חשובים ששמרו על אוספי המסמכים הפרטיזניים, כדוגמת הארכיון במוסקווה של המפלגה הקומוניסטית, המוכר כיום בשמו החדש: הארכיון הממלכתי הרוסי של ההיסטוריה הסוציאלית-פוליטית. אף על פי כן, גם בתקופה האמורה לא הופיע במרחב הסובייטי לשעבר ולו מחקר אחד שבמרכזו המודיעין הפרטיזני, והנושא הזה לא זכה אלא להתייחסויות מחקריות ספורדיות, שברובן המכריע שחזרו כלשונן קליישאות סובייטיות נדושות.⁶ נראה כי הסיבה המרכזית לכך היא הגבלת פרסום החומרים ההיסטוריים הנוגעים לתחום המודיעיני, שעודה מאפיינת את רוסיה, בלארוס ואוקראינה – שלוש המדינות החשובות ביותר בכל הנוגע לחקר הגרילה הסובייטית והמודיעין שלה. כן ניתן להבחין בשמרנות מסוימת של החוקרים במרחב, המעדיפים, במודע או שלא במודע, לא לחרוג מגבולות המחקר המסורתי המתמקד בפעילות הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים.

באשר להיסטוריוגרפיה המערבית של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, הרי שגם היא עוסקת עד היום בעיקר בפעילותם הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים, תוך שהיא מתעלמת כמעט לחלוטין מקיומו של המודיעין הפרטיזני ומתרומתו למאמץ המלחמתי הכולל של ברית המועצות. ראשיתה של מגמה זו עוד בשנות החמישים והיא מיוצגת בכמה פרסומים הנחשבים לאבני דרך במחקר המערבי על

4 Kalinin, 1964, pp. 278–279

5 ר' למשל: Firsanov, 1973; Andrianov, 1974; Vedenskii, 1955, p. 161;

6 ר' למשל: Zolotariov, 2001, pp. 210–214; Popov, 2003, pp. 92–107; Boiarskii, 2001;

אודות התנועה הפרטיזנית הסובייטית. אחד מהם הוא ספרו המפורסם של זאב (וולֶטֶר) לְקוֹיר גרילה, שראה אור לראשונה ב-1976 ומאז זכה לכמה מהדורות חוזרות. לטענת המחבר, מטרתו הראשונה במעלה של מאבק הפרטיזנים הסובייטים היה שיבוש קווי האספקה והקשר של האויב הגרמני, זריעת פחד בשורותיו ואילוץ מדינות הציר להעתיק חלק מכוחותיהן מזירות המלחמה המרכזיות. בה בעת, את עיסוקם של לוחמי הגרילה הסובייטים באיסוף מידע מודיעיני הזכיר לקויר כבדרך אגב, בשני משפטים. "איש אינו יודע אם המודיעין שסיפקו הפרטיזנים למטה הכללי הסובייטי היה בעל חשיבות מכרעת", כתב. והוסיף כי "הבריגדות הפרטיזניות לא היו נחוצות לאיסוף ולהעברת המודיעין הצבאי; הדבר יכול היה להיעשות בידי בודדים".⁷

מפליאה למדי היא העובדה שמאז קריסתה של ברית המועצות ופתיחת ארכיונים במרחב הסובייטי לשעבר לא חל כל כרסום בתפיסות החוקרים המערביים, והם מתעלמים מפעילותם של הפרטיזנים הסובייטים בתחום המודיעיני. חוקרים אלה עודם מתעקשים לראות את תרומתם של הפרטיזנים למהלך הלחימה בחזית המזרח כקרבת גרידא. מגמה זו מורגשת היטב, למשל, בעבודותיהם של החוקרים הבריטים ריצ'רד אוֹבֶרִי, אלכסנדר היל וג'ון קיגאן. האחרון, היסטוריון צבאי בעל שם עולמי, אף הרחיק לכת וטען כי ניסיונו של המודיעין הבריטי לנצל את תנועת הרזיסטנס הצרפתית לצורכי איסוף מודיעיני בשטח הכיבוש הנאצי היה תופעה בריטית ייחודית.⁸

רק מקצת החוקרים במערב מתייחסים באופן פרטני ומודע יותר לפעילות המנגנון המודיעיני בתנועה הפרטיזנית הסובייטית, אולם גם הם מקנים חשיבות יתרה לפעילותם הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים וממעיטים בערך פעילותם המודיעינית. היקף התייחסותם למודיעין הפרטיזני נע בין פסקה אחת לפרק שלם, אך הדיון המדעי בסוגיה זו מעולם לא הבשיל לכדי מחקר מונוגרפי מעמיק. בהקשר זה ראוי להזכיר בראש ובראשונה את ההיסטוריון הצבאי האמריקני הנודע דְיוויד גְלֶנְץ, שנגע באופן כללי בסוגיית התפקוד של המודיעין הפרטיזני במחקרו פורץ הדרך יסודות המודיעין הסובייטי ובמאמרו "המודיעין האופרטיבי הסובייטי";⁹ וכן את החוקר הפולני בוֹגְדֵן מוֹשֶׁיֶאל, שהקדיש כמה עמודים לתיאור פעילותו של המודיעין הפרטיזני בשטח בלארוס במחקר שראה אור בגרמנית הפרטיזנים הסובייטים: המיתוס והמציאות, 1941–1944.¹⁰

Laqueur, 1976, p. 214 7

Keegan, 2004, pp. 391–395 8

Glantz, 1990, pp. 53–55 9

Musiał, 2009, pp. 231–235 10

הספר הנוכחי הוא ניסיון ראשון מסוגו, בהיסטוריוגרפיה הרוסית והמערבית גם יחד, לשחזר את תהליך ההתפתחות של מנגנון המודיעין שפעל בתנועה הפרטיזנית הסובייטית, ואת מאפייני העבודה שלו, וגם להעריך את מידת ההשפעה שנודעה למנגנון זה על תוצאות המלחמה בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית. באמצעותו, המחקר ההיסטורי המערבי, שכאמור התמקד עד כה בפעילותם הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים, יתוודע לנושא לימוד חדש; ואילו המחקר ההיסטורי במרחב הסובייטי לשעבר, ובראש ובראשונה ברוסיה, יצטרך להתמודד עם תוצאותיה של בחינה מעמיקה וביקורתית של הישגי המודיעין הפרטיזני ותרומתו למאמץ המלחמתי הכללי של ברית המועצות.

הספר עשוי לתרום גם לחקר היבטים נוספים של מלחמת הסובייטים בנאצים. כך, סיפורם המסופר כאן של מנגנוני המשנה של התנועה הפרטיזנית עשוי להעלות שאלות על השפעת המנגנונים הללו לא רק על תפקוד המודיעין הפרטיזני, כי אם גם על תפקודה של התנועה כולה כגוף לוחם; וחקר השליטה של המשטר הסובייטי בשטחי הכיבוש הגרמני עשוי לצאת נשכר מהניסיון לשחזר את שלבי הפריסה של המודיעין הפרטיזני באותם שטחים.

פרט לכך, יש בממצאים העולים בספר כדי ללמד על ארגוני המודיעין הסובייטיים בני התקופה הנדונה. המחקר ההיסטורי של הארגונים הללו עודו לוקה בחסר רציני, שכן מסד המידע הפנימי שלהם המצוי כיום בידי חוקרים הוא מצומצם ובעיקרו צונזר בידי שלטונות רוסיה היום. בשל כך, המסקנות העולות כאן בדבר החוזקות והחולשות של המודיעין הפרטיזני, הנסמכות על אוסף עשיר של מסמכים סובייטיים מקוריים, עשויות להיות מעין צוהר לעולמו הסגור של מערך המודיעין ששירת את ברית המועצות במאבקה נגד הגרמנים.

לבסוף, הספר מעמיד במבחן את הנרטיב השולט עד היום בהיסטוריוגרפיה הרוסית בדבר פעילות הפרטיזנים הסובייטים במזרח אירופה ותרומתם להישגי הצבא האדום בזירה זו. במבט רחב יותר עשויה הבחינה המחודשת של נרטיב זה לתרום לחקר הנסיבות שבהן בוצעה השתלטותה הצבאית והמדינית של ברית המועצות על מזרח אירופה בתום מלחמת העולם השנייה.

המקורות שעליהם נסמך הספר הם בעיקרם המסמכים שנוצרו בתקופת "מלחמת המולדת הגדולה" במנגנוני השונים של התנועה הפרטיזנית הסובייטית. מסמכים אלה, ברובם המכריע, עדיין לא נחשפו לחוקרים. הם נשתמרו באוספי התנועה הפרטיזנית בארכיון המרכזי של המפלגה הקומוניסטית במוסקווה ובארכיוני המפלגה הפזורים במרחב הסובייטי לשעבר – בארכיונים הלאומיים של בלארוס ולטוויה, בארכיון המרכזי הממלכתי של הארגונים החברתיים של אוקראינה, וכן בארכיונים המיוחדים של אסטוניה וליטא. אף על

פי שהתנועה נוהלה למעשה בידי מטה הפיקוד העליון של ברית המועצות, היא הייתה כפופה באופן פורמלי לוועד המרכזי של המפלגה. לכן נשמרו האוספים של התנועה הפרטיזנית בארכיונים אלה דווקא.

תוספת חשובה למסמכים שנמצאו בארכיוני המפלגה הקומוניסטית הם המסמכים שמקורם בארכיון הצבאי הפדרלי של גרמניה בפרייבורג ובארכיון יד ושם. מתוך האוספים של הארכיון הגרמני נעשה שימוש נרחב במסמכי המודיעין הצבאי הגרמני, האבֶּוֹהֶר, ובכללם דיווחים על המצב בשטחי ברית המועצות הכבושים, מצבה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ופעילותה, לרבות בתחום המודיעיני, וכן על המאבק שניהלו הגרמנים נגד הפרטיזנים והמודיעין שלהם. אשר לאוספי ארכיון יד ושם בירושלים, הרי שכמה מהם מכילים מסמכים של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ומנגנון המודיעין שלה במגוון של נושאים. הם התקבלו החל באמצע שנות התשעים, בעת שהארכיון השכיל לנצל את תקופת הפתיחות של הארכיונים במרחב הסובייטי לשעבר, לרבות ברוסיה, כדי לכוון אוסף מקיף של מסמכים על שואת יהודי ברית המועצות.

מקור תומך למידע ראשוני על המודיעין הפרטיזני הסובייטי משמשים אוספי המסמכים מארכיוני הק.ג.ב לשעבר ברוסיה ובאוקראינה, שפרסמו שירותי הביטחון והמודיעין של מדינות אלה. מדובר בחומר גולמי שקיבל את אישור הצנזורה רק בשנים האחרונות ושעדיין לא השתמשו בו במסגרת מחקר מקיף כלשהו על המודיעין הפרטיזני. חומר זה משלים את החומרים הנמצאים בארכיוני המפלגה הקומוניסטית לשעבר, בארכיון הצבאי הגרמני ובארכיון יד ושם.

הספרות המשנית ששימשה בסיס לספר זה כוללת את ספרי הזיכרונות של ותיקי התנועה הפרטיזנית הסובייטית וארגוני המודיעין של ברית המועצות; מחקרים וספרים – בעיקר מהמרחב הסובייטי לשעבר, אך גם מהמערב – המתייחסים לפעילות המנגנון המודיעיני של התנועה הפרטיזנית; ולבסוף גם מחקרים אקדמיים, ספרים ופרסומים רבים בשפות שונות המספקים רקע היסטורי, גאוגרפי ודמוגרפי לנושא הליבה של הספר.

אלה מספרי הזיכרונות שראו אור לפני 1991, כדוגמת המסע בהרי הקרפטים, שכתב מפקד הדיוויזיה הפרטיזנית פּיוֹטֶר וְרְשִׁיגוֹרָה,¹¹ כללו מעט מאוד מידע על המודיעין הפרטיזני. על כן הם סיפקו בעיקר רקע כללי על פעילותה של התנועה הפרטיזנית באזורים השונים של הכיבוש הגרמני. לעומת זאת, לאחר 1991 פורסמו ספרי זיכרונות רבים המכילים מידע חשוב על פעילות המודיעין הפרטיזני. בראש ובראשונה יש להזכיר את אוסף ראיונותיו של גנרל הק.ג.ב.

בדימוס סְרָגְיִי בְּלָצ'נְקוֹ, מבכירי המודיעין הפרטיזני. בריאיון נפרד הוא תיאר את פעילות המנגנון המודיעיני הפרטיזני, ובכלל זה הוסיף מידע על שלביה הראשונים של פעילות זו, תחומיה ושיטותיה העיקריים, וכן על הישגי המודיעין הפרטיזני בתחומי איסוף שונים, כגון: הצבאי, הטכנולוגי, המטאורולוגי ואחרים.¹² לצד זאת ראויים לאזכור מיוחד זיכרונותיהם של הגנרלים סודופֶלְטוב, ניקולֶסקי ונוֹרְדְּמַן; שורת פרסומיו של אל"מ סְטְרִינֹב וספריהם וראיונותיהם של הפרטיזנים פִּיאָטְנִיצְקִי, אוֹבְרִינְבָה וסְמוֹלִיאָר.¹³ הללו משמשים לאישוש ולבדיקת ההנחות המוצגות בספר, וכן להוספת צבע לדמויות המודיעין הפרטיזני ולתיאור פעולותיו.

Popov, 2002, pp. 192–243 12
 Nikol'skii, 1999; Nordman, 2007; Obryn'ba, 2006; Piatnitskii, 2005; Smoliar, 13
 1989; Starinov, 2005; Sudoplatov, 1997